

A Halotti beszéd paleográfiája és betűhú átíratái*

KIS TAMÁS

1. Első szövegemlékünk, a Pray-kódexben megőrződött Halotti beszéd és könyörgés¹ (1195 k.) elemzése kiemelt helyen szerepel a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. Kutatói a legkorábbi időktől kezdve napjainkig különös hangsúlyt fektettek a HB. értelmezése mellett olvasatára is, azaz rendre megpróbálták egykori kiejtését rekonstruálni. Az olvasati kísérletek egy része az írott szöveg betűihez ragaszkodott inkább, mások úgy gondolták, hogy az egyes grafémák változatosabb hangértéket takarhatnak. Abban azonban mindenki egyetért, hogy a HB. hangjelölési rendszere „kiemelkedik pontosságával, következetességével” (BENKŐ 1980: 72) korai nyelvemlékeink közül, ezért benne rendszert keresni, és így bizonyos olvasati kérdőjeleket tisztázni, esetleg a scriptor fonématudatára utaló jeleket fellelmi nem eleve reménytelen vállalkozás.

Jómagam az ómagyar bilabiális β kérdéseinek kutatása kapcsán az *u*, *v*, *w* betűk hangértékét vizsgálva (lásd KIS 2018) jutottam arra a véleményre, hogy a HB. betűhasználatra olyannyira következetes, hogy érdemesnek látszik a bizonytalanságok eldöntésében nyomós érvként támaszkodni rá.

2. A HB. betűhasználatának vizsgálatában sok minden áll vagy bukik a szöveg paleográfiai értékelésén, illetve ennek alapján a szöveg átíratán. Nyelvemlékünknek számos nyomtatott betűhú transliterációja készült az évszázadok folyamán (a koraiakról lásd pl. A. MOLNÁR 1987, TÖLTÉSSY 2007). Már a legelső kiadások között is egészen megbízható átíratokat találunk. Ilyen SAJNOVICS JÁNOSÉ, aki elsőként közölte a Könyörgés nélküli Halotti beszédet a Demonstratio második, nagyszombati kiadásában (1770 [1771]: 4–5) FALUDI FERENC magyar nyelvű olvasatával (i. m. 5–6) és egy latin fordítással ellátva (i. m. 6–7). A Halotti beszéd teljes terjedelmében először 1782-ben KOLLER JÓZSEF könyvének függelékében jelent meg (1782: 414). KOLLER átírata meglehetősen pon-

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport megbízásából készült.

¹ „A Halotti Beszéd megnevezést, a HB. rövidítést többnyire az egész nyelvemlékre, tehát közvetlenül a Beszéd után álló Könyörgésre (K.) vonatkozóan is használják” (A. MOLNÁR 1987: 158), a továbbiakban én is Halotti beszédként és a HB. rövidítéssel hivatkozok nyelvemlékünkre. (A legfontosabb információk a PrayK.-ről és a HB.-ről: MADAS 2002, 2007, 2009a, 2009b.)

tos, jelöli például az ékezetes *ó* és *á* betűket is. A régi szövegközlések közül kiemelkedik RÉVAI MIKLÓSÉ (1803: 35–42), aki az *y*-ok fölötti (manapság már többnyire nagyon rosszul látható) pontokat és vesszőket, valamint a vonallal történt rövidítéseket is megadja. Ugyanígy említést érdemel DÖBRENTÉI GÁBOR kiváló átirata (1838: 5), amelyben paleográfiai törekvéseivel mindenképpen a pontosabb kiadás felé tett lépéseket.² (Nála tűnik fel például — még ha számos *z*-vel keveredve is — a *ʒ* betű használata.) RÉVAI és DÖBRENTÉI átirata alapul szolgálhatott utódaik, például ZOLNAI GYULA (1894: 62),³ és ZOLNAI in keresztül JAKUBOVICH és PAIS számára is. (Például az, hogy az ÓMOLv.-ben az *vv* kivételével mindenhol másutt *w* szerepel, végsősoron RÉVAItól származhat, így találjuk ezt ZOLNAInál is.) Az ÓMOLv. precíz átiratára 1929 után a Halotti beszéd 20. századi kutatói bátran támaszkodhattak, és — bár a HB. hasonmása is régóta hozzáférhető⁴ — bizonyára használta saját vizsgálataiban PAIS DEZSŐ (1942), az ékezeteket elhagyva MÉSZÖLY GEDEON (1956: 112), BÁRCZI GÉZA (1982: 13) vagy BENKŐ LORÁND (1980: 15). Az ÓMOLv. átiratát közölte újra MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI Magyar nyelvemlékek című könyve is (1976: 27).

A készülő A magyar nyelv történeti nyelvtana munkálatai során merült fel az az igény, hogy „új, a régínél feltehetőleg hitelesebb betűhív olvasatra” támaszkodjanak (E. ABAFFY 1990: 124), ezért BENKŐ LORÁND és E. ABAFFY ERZSÉBET több fázisban, többszörös ellenőrzéssel elkészítették a korai ómagyar kis szövegek betűhív átiratát, amit ezután az Országos Széchényi Könyvtárban VIZ-

² „DÖBRENTÉI közlési módja [...] paleográfiaiilag hűnek mondható, és a tudomány számára igen nagy értékű” (SZABÓ 1948: 129), „nyelvemlékkiadási elvei lényegében ma is helytállóak” (PAPP 1991: 512).

³ ZOLNAI GYULA Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig című munkája „Alaposságával és filológiai apparátusával sok tekintetben a 20. századi kiadványok előképévé vált” (PAPP 1991: 515).

⁴ E korai hasonmások pontossága felől nem lehetünk meggyőződve, mert a 19. századi eljárások nem igazán tették lehetővé valódi faksimile készítését.

ZOLNAI azt írja ugyan, hogy a kötetben a HB. „hű fényképi másolata” (1894: 51) lett közreadva (a 62–63. oldal között), de a vonalak, pontok nem mind jelennek meg az eredetivel azonosan benne. MADAS EDIT úgy látja, hogy bár lehet, hogy fénykép alapú ez a hasonmás, de sokkal rosszabb, mint a mai fotók: a betűk körvonalai töredezetek, és retusálva is van (*umaggonoc erete. Efumagguc*), egyszóval nem nagyon használható. Mindennek oka az, hogy egy „mechanikus reprodukció is lehet hamis, ha az rossz, vagy nem megfelelő eljárással készült. Erre először a nyelvemlékek vizsgálatával kapcsolatban Hubert Emil (A nyelvemléktan alapvonalai. Bp., 1898. 63) jött rá. Meglepetéssel tapasztalta ugyanis, hogy a Halotti Beszéd eredetijében ott is vannak vesszők, ahol azt Zolnai hasonmása (Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894. 62. l. után) nem mutatja. Ennek oka az, hogy vagy a fényképezésnél, vagy a klisé kidolgozásánál hibát követett el a cinkográfus. Az is lehet azonban, hogy a klisé jó, csak a nyomda nem tudta kihozni a halvány jeleket.” (SZABÓ 1942: 450).

A Régi magyar nyelvemlékekben egy litográfiával sokszorosított másolatot láthatunk (DÖBRENTÉI 1838: 4), ami a könyvnyomtatás készítéséből következően nem azt mutatja meg, hogy mi volt az eredetiben, hanem azt, hogy mit látott a másolat készítője.

KELETY ANDRÁS és NAGY LÁSZLÓ segítségével egybevetettek az eredetikkel, különös gonddal figyelve azokra a részletekre, amelyeknek olvasata eltért az ÓMOIv. kiadásától (uo.). A HB. ennek a munkának a folyamán elkészült átiratát E. ABAFFY ERZSÉBET adta közre 1990-ben (125), az ezt követő negyedszázdban a HB. kutatói már jobbra erre a szövegre támaszkodtak, például A. MOLNÁR FERENC is ezt használta számos publikációjában (2001: 375, 2003: 39–40, 2005a: 22–23, 2005b: 64, az utóbbi kettőben egy módosítással: az E. ABAFFY által — bizonyára sajtóhiba okán — *z*-vel leírt *cuzicun* érintett betűjét *z*-vel *cuzicun*-re javította).

Kevésbé ismert, hogy TÖLTÉSSY ZOLTÁN 2007-ben a HB. korai kiadásainak újraközlése mellé csatolta saját, betűhű átiratát is (2007: 75), tudtommal ez a szöveg a HB. eddigi legpontosabb átirata. TÖLTÉSSY a betűformák precízebb visszaadása mellett (a *t*-ket ezen okból *τ*-val írja) jelzi azt is, hogy szerinte mely szövegtagoló pontok nem tapadnak a HB.-ben.

A legutóbbi betűhű — bár egyszerűsített — átirat 2018-ban látott napvilágot A magyar nyelvtörténet kézikönyvében, HAADER LEA, KOROMPAY KLÁRA és TERBE ERIKA készítette (TERBE 2018: 78).

3. Vizsgálataim során én az E. ABAFFY ERZSÉBET által közölt átiratot kezdem használni, azonban a szövegen tett megfigyeléseim arra indítottak, hogy egy újabb, saját transliterálást készítsek. A Halotti beszéd kézírásos eredetijének megtekintéséhez először az Országos Széchényi Könyvtár honlapján található fotót⁵ használtam, mígnem az OSZK munkatársainak, Góczán Andreának és Sudár Annamáriának köszönhetően sikerült hozzájutnom egy jobb minőségű, nagyobb felbontású képhez. Jó hasznát vettem a HB. nyomtatásban megjelent színes faksimiléinek is, Szelényi Károly (BALÁZS 1990: 59) és még inkább Hapák József (MADAS 2002) kiváló fotója nagy segítség volt az eredeti írott szöveg tanulmányozásában.

A fonetikus transzkripciókhoz hasonlóan a betűhű átiratoknak is lehet finomabb vagy durvább változatuk.⁶ A finomabb átiratok jelzik az átirrt szöveg minden, az olvasat szempontjából akár nyilvánvalóan lényegtelen jegyét is, például a betűk színét, díszítését, pusztán paleográfiailag érdekes formájukat, a javítások mikéntjét, a sorok tördelését stb. A HB. finomabb átiratának közlése előtt következzenek a szövegközléssel kapcsolatos megjegyzéseim:

⁵ URL: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/praykodex_halotti_beszed_es_koenyoerges. A Magyar Elektronikus Könyvtárban megtalálható a teljes Pray-kódex digitális másolata: <http://mek.oszk.hu/12800/12855/>. A MEK-ben közreadott negyedik PDF-fájl 48. lapján látható a kódex HB.-et tartalmazó f.136r oldala. Az oldalak olvashatósága nagyon jó, de egyes halványabb vonalak, mint a betűk fölötti vesszők, nem vagy nem olyan tisztán látszanak, mint az OSZK.-tól kapott fotón.

⁶ A betűhű (betűhív) átirat nem azonos a paleográfiailag hű közzététellel (vö. SZABÓ 1948; lásd még PAPP 1991: 511–512).

— Átiratomban igyekeztem minél pontosabban visszaadni az egyes betűk formai, paleográfiai és ékezethasználati sajátosságait, a szöveg tördelését, és ezeket próbáltam a nyomtatás számára is jól láthatóvá tenni, továbbá mindezt úgy megoldani, hogy egy közkeletű betűtípussal (Times New Roman)⁷ és egy sokak által ismert szövegszerkesztővel (Word) megjeleníthető, azaz bárki számára könnyen elkészíthető legyen az átirat (vö. TÖLTÉSSY 2007: 5).

— A HB. *i* betűin nincs pont, ezért ezeket ékezet nélküli *i* betűkkel írom át.

— A szöveg *z* betűit a HB. kézírását pontosabban visszaadó *z* paleográfiai változattal írom át.

— A szövegben látható különbség van a grafémák fölötti pontok és vesszők között, amiket a nekik megfelelő ékezetes betűkkel adok vissza (*í, ý, ÿ, á, ó*). A HB. ékezeteinek kérdéseiről a 49–53. oldalon írok.

— A HB. kis *s* betűi következetesen hosszú *f*-sel vannak írva, ezért ezeket az *f* (dőlttel szedve az *f*) paleográfiai változattal adom vissza. (Megjegyzés: a HB. minuscula írásában az *s*-ek szára az alapvonalon végződik, ezért az álló *f* dőlttel szedett megfelelőjeként az *f*-et kellene használni, azonban ez a betű a Times New Roman betűcsaládban (és általában az állón kívül a dőlt betűtípussal is rendelkező betűkészletekben) nem áll rendelkezésünkre; a számítógépes fontokban az *f* dőlt párja a kurzív *f*. Amikor dolgozatomban a nyelvi adatok dőlttel történő kiemelésére van szükség, ezt az alapvonal alányúló *f*-et használom.⁸)

— Nem követem TÖLTÉSSY ZOLTÁN gyakorlatát (2007: 75), és a *t*-ket az eredetire jobban hasonlító tau (*τ*) helyett — mint rajta kívül mindenki — a latin *t*-vel írom át, bár a HB. *t*-inek alakja kétségkívül erős hasonlóságot mutat a *τ*-val (vö. ,).

— VESZPRÉMY LÁSZLÓ hívta fel rá a figyelmet, hogy „Szövegünkben ligatúrát kettőt találunk, azaz az összes *st* betűkapcsolatnál: *milostben* (1. s.), *testet* (29. s.)” (1984: 330). VESZPRÉMY állítását kissé pontosítva: a HB.-ben hét *st* betűkapcsolat található (*miostben*, az *isten* négyszer, *gimultvvl*, *teftet*), melyek közül a *gimultvvl* nem ligatúrával van írva, de a többi hat esetben jól látható az *st* (*ft*) ligatúra. A Unicode szabvány tartalmazza az *f+t* ligatúrát (U+FB05, a Times New Romanban dőlt: *ft*, álló: *ft*), az átiratban azonban *ft* (*ft*) betűkapcsolattal írtam át az érintett helyeket.

⁷ Akadnak kifejezetten a középkori szövegek leírásához tervezett fontok is, ilyen például a Junico-de (Junius-Unicode) betűkészlet középkorkutatók számára (<http://junicode.sourceforge.net/>).

⁸ Az *s*-re mondtak igazak az *f*-ek használatára is, hiszen a minuscula *f* szintén az alapvonalon végződő betű. MADAS EDIT az általam használt kurzív *f*-ek kapcsán azt írta, hogy ő a hosszú *s*-et nem kurzíválná, mert a 12. század végi Karoling minusculában — ahogy a gótikus könyv-írásban is — az *s* szára az alapvonalon végződik, szemben a félkurzív bastarda írással (a 14. századtól), melyben az *s* és az *f* szára lenyúlik a vonal alá.

— A HB.-ben összesen 16 helyen fordulnak elő **w** betűk. Ezeket én kivétel nélkül *vv*-nek írom át. A HB. kutatói közül szintén *vv*-ket olvas SZINNYEI 1926: 158, VESZPRÉMY (1984: 330), és *vv*-k szerepelnek TÖLTÉSSY átiratában is. — A *w* grafémáról tudjuk (KNIEZSA 1952: 20–21), hogy eredetileg két *v* betű egybeírásából keletkezett paleográfiai változat volt (miként az *u* és az *uu* is a *v* változataiként éltek), ezért az átírás szempontjából szinte lényegtelen írástörténeti kérdésnek tűnik, hogy a HB. érintett (kivétel nélkül magánhangzókat jelölő) betűit *w*-knek vagy *vv*-knek kell inkább látnunk. Az egyetlen szó, amelyben az Ómagyar olvasókönyv (és ennek nyomán számos munka) *w* helyett *vv*-t ír, az **vvl** *vvl* 'oly', amelyet azonban E. ABAFFY ERZSÉBET, majd az ő átírására támaszkodók is már *w*-t írva *wl*-nak betűznek. A kis *w*-ről ZOLNAI GYULA azt írja, hogy a „*v* betű megkettőzéséből származott a *w*. E betűnek kis alakja a HBeszédben mindenütt úgy van írva, hogy mindkét *v*-je külön világosan kivehető; néhol (mint a 9. sor *vvl* szavában és a 32. sor *vvv*) a szokottnál is messzebb áll a két betű egymástól” (1894: 53). Ezzel együtt az *vvl* magánhangzójelének a *w*-kkel azonos módon való transliterálása ellen a szöveg többi, általában *w*-ként átírt betűivel összevetve semmi kifogásunk nem lehet, mert bár a jel két része kevésbé ér össze a többi *vv/w* betűhöz képest, de — mint az alábbi képen láthatjuk — a *w*-nek vagy *vv*-nek olvasható betűk között nincs érdemleges eltérés:

Bár az íráskép alapján azt gondolhatnánk, hogy majdhogynem mindegy, hogy *vv*-vel vagy *w*-vel adjuk vissza a fenti képen látható betűket, a HB. bizonyos második elemükben *v*-t tartalmazó „többjegyű betűi” (*uv*, *iv*, *ov*) miatt célszerű az egyébként is *vv*-nek — és nem *w*-nek — látszó betűket *vv*-ként átírni. (A minuscula írás *w* betűinek érintkező szárai ugyanis inkább keresztezik egymást, és nem csak érintkeznek, mint a HB.-ben láthatóké. Vö. **w** vagy **w**: TILLOTSON 2007.) A HB. egyetlen (és a *vv*-kkel ellentétben mássalhangzót jelölő) valóban dupla *w*-je a *Wimagguc*-ban található, és mint látható, a *W* két része egyértelműen metszi egymást, és nem egymás mellett áll: **w**, „itt a két betűelem egymást keresztező kapcsolatot alkot” (ZOLNAI 1894: 53)

— A. MOLNÁR FERENC gyakorlatát követve (1986: 169) az átirat álló alapbetűs szövegében kurziválással jelzem a vörössel (ún. rubrummal) díszített mondatkezdő nagybetűket („Menýi mloftben”).

— A félkövér szedés a vörössel írott betűket jelzi: ezek a Halotti beszéd és a Könyörgés (iniciálé jellegű) első betűi (L és S), valamint az első sor jobb oldalára írott cím (**Sermo fup fepulchrum.**) minden betűje.⁹

— A 16. sorban található *lehc ert* szó után álló pontot TÖLTÉSSY szóközzel elválasztva írja (*lehc ert.*), majd ettől a szótól kezdve két kivétellel (17. sor: *bunet.*, 18. sor: *maria.*) a szöveg végéig minden *t* betű utáni, valamint a *Kirí. t*-je utáni pont előtt szóközt ír, meglátásom szerint indokolatlanul, hiszen a pont és az előtte álló betű távolsága a kézírás miatt sehol sem egyforma, hol kisebb, hol nagyobb az egész szövegben. A három *bunet* szó pl. egymás mellett így néz ki:

1. sor: Latiatue.

A Halotti beszéd első szavának (*Latiatue*) nagybetűs iniciáléját nagyobb betűmérettel adom vissza.

A *Latiatue* mint a Halotti beszéd első szava az amúgy vörössel írott *L* kivételével vörössel át van húzva. Ennek funkciója (a vörössel írott kezdőbetűvel együtt) a díszítésen túl a tagolás és a kiemelés.

1. sor: Sermo — A HB. címének első szavában az *r* kiskapitális: **Sermo**. Ez a kisbetű funkcióban használt betűforma a PrayK. más lapjain is látható.

1. sor: fup — A HB. címének második szava rövidítéssel van írva, a pirossal írott *p* szára ugyan összeér az alatta levő nagy *M* betű vörös díszítésével, de így is látható a *p* szárát metsző vonal, ami a középkori latinban a *per* szokásos rövidítése (CAPPELLI 1928: 257, 1982: 19), és ami a PrayK. latin nyelvű szövegében sok helyen megfigyelhető. A betűkészletekben létezik a HB.-ben láthatóval megegyező alakú és azzal azonos funkciójú *p* karakter (U+A751), a HB. áthúzott szárú *p* betűjének jelölésére ennek használatát javaslom.

2. sor: vogmuc — BÁRCZI könyvében (1982: 13, 15, 30) a *c* alatt következően pontot találunk: *vogmuç*. Ennek a pontnak az eredetiben nincs nyoma, a különböző átiratokban (a forrásként megadott ÓMOlv.-ben) sem szerepel.

2. sor: ýfa, Menýi — Az ÓMOlv. és ennek nyomán BÁRCZI a HB. összes *y* betűjét *y*-nal írta át, ezekben a szavakban: *yfa*, *Menýi*. Az eredetiben egyértelműen látszik, hogy az *y*-ok fölött egy vonás található.

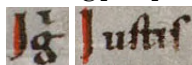
⁹ A Pray-kódexben ún. rubrikák, vörössel írt eligazító szövegek találhatók (pl. ünnep-, műfajmegjelölés, fejezetcím stb.). Ilyen rubrika a vörössel írt **Sermo fup fepulchrum.** cím is. A rubrikálás, azaz a rubrikák létrehozása — mint MADAS EDIT figyelmeztetett rá — nem a díszítést szolgálja a kódexekben, hanem az eligazító szövegek kiemelését. Hogy a Halotti beszéd nem vendégszöveg, mint a többi korai szövegemlékünk, hanem a szertartásrendbe, a rítus szövegei közé fejezetként be van illesztve, azt épp az mutatja, hogy rubrikálva van (MADAS 2007: 61, HORVÁTH 2015: 79, 112).

4. sor: Ef — A scriptor a szövegben az 'és' szót 28 alkalommal írta le, ebből 20-szor kis, 8-szor nagy kezdőbetűvel. A nagy kezdőbetűs *Ef*-eket összehasonlítva jól látható, hogy a 4. sorban álló *Ef* szó első betűje jelentősen eltér a többi hét *Ef* és az egy *Engede* első betűjétől:

Nyilvánvalóan ez az oka annak, hogy RÉVAI MIKLÓS ezt a szót *I*-vel (*If*) írta át (1803: 35). A betűk alakjának feltűnő különbsége ellenére azonban a 4. sor érintett szavában is *E* található. A HB. maiuscula *E* betűi, mint erre MADAS EDIT volt kedves felhívni a figyelmemet, legtöbbször nem mások, mint a minuscula *e* betűk nagyban (és mint ilyenek az unciális írás maradványai), vö. *Engede*.

A 4. sor *Ef* szava az egyetlen eset a HB.-ben, amikor nem a minuscula *e*-t használja a scriptor nagybetűként, hanem a kapitális *E* egy változatát. Ez a maiuscula *E* azonban nem azonos a nagy *I* betűvel. Az *I*-k, mint a HB. verző oldalán (f.136v) is láthatjuk, így néznek ki az *Ig[itur]* és az *Iustif* szavak elején:

Velük szemben a kódex f.133v oldalán található *Et* szóban írt *E* viszont olyan, mint

a HB. eltérő alakú *E*-je: *Et non reuertet* (*[Versu]* *Et non reuert[ur]*). Az *Et* és az *Ef* szavakat egymás mellé állítva nem maradhat semmi kéttség, hogy az érintett szót valóban *E*-vel kell betűzni:

5. sor: *gimilce tvl* — Nem tudni, hogy a *gimilce tvl* esetében pusztán véletlen-e az *e* és a *t* között az egy szón belül szokásosnál nagyobb távolság, vagy mint ezt a hangrendi illeszkedés valószínűsíthető hiánya a *kinzotviatvvl*-ban (olvasatom: *kinzatujátúl*, vö. BÁRCZI 1982: 178, A. MOLNÁR 2005a: 23) és a sorvégi elválasztás elmaradása a *gimilf tvvl*, *isten tvl* szavakban mutatja, mai *-tól*, *-től* ragunk HB.-beli megfelelője a 12. századi nyelvérzék számára többé-kevésbé önálló szó volt. Mindenesetre épp e bizonytalanság miatt célszerű nem figyelmen kívül hagyni a szóközt a *gimilce tvl*-ben. Így betűzi egyébként TÖLTÉSSY is, szemben E. ABAFFY *gimilcetvl* átírásával (1990: 125).

6. sor: *nū* — Az *u* betű fölötti vonás egy ki nem írott *m* rövidítése (*nū*); a rövidítés nélküli formája *num* lenne. A számítógépes szövegszerkesztés során

célszerű ezt a betűt egy vízszintes ékezzel (ún. macronnal) ellátott *ū*-val (U+016B) írni.

7. sor: halaláál — VESZPRÉMY LÁSZLÓ és A. MOLNÁR FERENC szerint az utolsó *l* betűn egy annak felső részét metsző, a HB.-ben a rövidítéseknél használt vonalaktól eltérő méretű és vonalvezetésű áthúzás található:

Ezt az áthúzást sem RÉVAI, sem DÖBRENTÉI nem jelezte, jóllehet ők a mainál nyilvánvalóan jobban látható Pray-kódexet a kezükben tartva nagy biztonsággal olvasták a HB. minden ékezetét és rövidítését. Tudtommal először VESZPRÉMY említi, hogy a *halaláál* szó utolsó betűjénél egy vonás látható, ami véleménye szerint a *vel* „bátortalan” rövidítése lehet (1984: 329). A. MOLNÁR szerint (aki ugyan a *halaláál* szó második *l* betűjét említi áthúzottként, de természetesen a harmadik *l*-ről ír) „tényleg látható ott a betű felső részén egy kis, balról lefele haladó ferde áthúzás” (uo.), de úgy véli, annak, hogy ez a *vel* rövidítése lenne, ellene szól, hogy későbbi szövegemlékeinkből nem ismerünk ilyen rövidítést (A. MOLNÁR 2005a: 25).¹⁰ Az *l*-et metsző vonal egyik átiratban (az újabbak közül a kéziratot eredetiben is megnéző E. ABAFFYnál) sem szerepel a *halaláál* szó végén, és amíg bizonyosan nem derül ki az utolsó *l* betűn látható egyedi áthúzásszerűségről, hogy nem véletlen írássajátosságról, hanem szándékosan elhelyezett vonalról kell beszélnünk, nem is célszerű még a finomabb betűhű átiratokban sem *halaláát*-ként közölni az érintett szót.

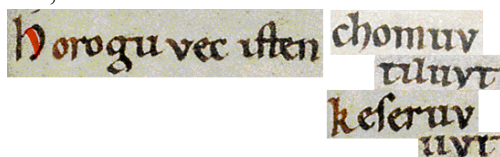
9. sor: *vv*l — Ez volt az egyetlen hely, ahol JAKUBOVICH és PAIS — miként egyébként RÉVAI (1803: 36) és ZOLNAI (1894: 62) is — *vv*-t jegyezt le a *w* helyett, azaz ezt a szót ők *vv*l-nak olvasták, és nem *w*l-nak, mint például E. ABAFFY (1990: 125). Én az összes kis *w*-nek *vv*-ként való átírásával e szó esetében visszatérek az ÓMOlv. *vv*l betűzéséhez. (Lásd még a *vv*/*w* betű kapcsán írottakat a 41. oldalon.)

11., 12., 18. sor: A sorok kijjebb kezdését a sor elejére került és vörössel díszített (ezáltal egyféle „al-iniciáléként” kezelve margóra kerülő) nagybetűk okozzák. Ezek — ellentétben a Beszéd és a Könyörgés kezdetén (1. és 27. sor) álló iniciálékkal — nem jelentik azt, hogy itt a lejegyző új bekezdést, új gondolati egységet akart volna nyitni.

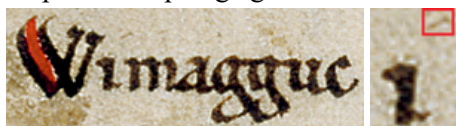
¹⁰ A latin *vel* 'vagy' szónak a középkorban teljesen szokásos rövidítése volt az áthúzott *l* (vö. CAPPELLI 1928: 198, 1982: 4, 19), VESZPRÉMY LÁSZLÓ valószínűleg erre utalt rövid megjegyzésével: „a *halaláal* (7. s.) szövégi *l* betűjénél látható vonás egy bátortalan *vel* = *l* rövidítés” (1984: 329–330). Tudtommal eddig senki sem hívta fel olyan adatra a figyelmet, amikor egy ómagyar szóban a *vel* hangsort (vagy ami a *halaláál* esetében felvetődik: a *-vel* ragot) *l* betűvel rövidítették volna. A Pray-kódex korában és még nagyon sokáig a magyar szövegek csak a nazálist rövidítik, így talán — mint MADAS EDIT írja levelében — nincs is miről elmélkedni ezzel kapcsolatosan.

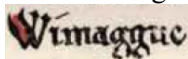
12. sor: Horogu vec — E. ABAFFYnál (1990: 125) egybeírott *Horogvec* látható, de az ÓMOLv. ezt a szót szóközzel kettéválasztva *Horogu vec*-nek írja át, a régiek közül DÖBRENTÉInél (1838: 5), újabban TÖLTÉSSYnél (2007: 75) szintén különírt *Horogu vec* szerepel, és a figyelmetlenségből származó helyközkihasználásra példaként szóközzel írva közli VESZPRÉMY is (1984: 329). Az *u* és a *v* között vitathatatlanul nagyobb távolság van, mint az egy szóban található betűk között általában, ráadásul a *vec* rész kissé lejjebb van írva, mint az előtte és az utána álló szavak, ezért célszerű jelölni a különírást, bár a szóköz a *Horogu vec*-ben pusztán véletlennek, íráshibának tűnik.

16. sor: Wímagguc — E. ABAFFY olvasatában (1990: 125) *Wimagguc* áll, viszont a szó második betűjében RÉVAI MIKLÓS (1803: 37) és DÖBRENTÉI GÁBOR (1838: 5) is *í*-t olvasott. Jobban megnézve a MADAS EDIT és a BALÁZS GYÖRGY által kiadott faksimilékben is látszik egy halvány vonás az *í* fölött jobbra, az OSZK-ból kapott fotón pedig egészen tisztán kivehető az ékezet:

Hogy 1835-ben, amikor „hasonmás’ vétetését rendelé a’ magyar akadémia” (DÖBRENTÉI 1838: 1), még erősebb volt-e az ékezetek színe az eredetiben, nem tudom, de DÖBRENTÉI nyelvemlékkiadásának litográfiával készült másolatában így néz ki a *Wimagguc* szó (1838: 4):

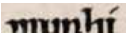
18. sor: Ef — A szó két betűje közötti távolság jóval nagyobb, mint a következő sorokban látható *Ef* szavakban megfigyelhetjük, ezért e szót szóközzel *E f*-ként is írhatnánk, amitől azonban ez esetben eltekinthetünk, ugyanis az *E* és az *f* távolsága nem különírással vagy íráshibával, hanem a sorkezdeti helyzettel magyarázható: a vörössel díszített sor eleji nagybetűket — mint a 11. és a 12. sor elején is látható — a scriptor a bal margóra írta úgy, hogy a második betűk szóköz nélkül kapcsolódjanak hozzájuk. Az *Ef* esetében azonban az *E*-t a margón a szövegtől kissé távolabb helyezte el a lejegyző, az *f*-nek viszont a sorok első betűinek vonalában kellett kezdődnie, így keletkezett közöttük a feltűnő távolság.

18. sor: ěf — „Az eredeti *e* betű nem jól olvasható; valószínűleg ezért írt a scriptor föléje még egy *e* betűt” (E. ABAFFY 1990: 125).

24. sor: kīn3otvīatvvl — E. ABAFFY átiratában — bizonyára sajtóhiba okán — *z* betű szerepel ennek *3* paleográfiai változata helyett (*kīn3otvīatvvl*). Fotó-

kon, faksimilékben megtekintve az eredetét egyértelműen látszik, hogy a szövegben, mint mindenhol másutt, itt is ʒ áll.

24. sor: paradifū — Az *u* betű fölötti vonás egy ki nem írott *m* rövidítése; a rövidítés nélküli formája *paradifum* lenne. A számítógépes szövegszerkesztés során célszerű ezt a betűt vízszintes ékezetes (ún. macronnal ellátott) *ū*-val (U+016b) írni.

25. sor: munhi — Mind RÉVAI (1803: 39), mind DÖBRENTEI (1838: 5) hosszú *i*-vel *munhi*-nek írja ezt a szót. Bár BALÁZS és MADAS könyvének faksimiléiben és a rendelkezésemre álló fotón sem látom az ékezetet az *i* betűn, ezért magam az ékezet nélküli *munhi* betűzést javaslom, azonban a *munhi* átírás lehetőségét sem vethetjük el, ugyanis RÉVAI és DÖBRENTEI a pontokat, vesszőket, vonalakat nagyon gondosan jelölték, ezért akár az is lehetséges, hogy a *munhi* szó utolsó betűje fölött eredetileg volt egy vessző, ami napjainkra olyan erősen elhalványult, hogy szabad szemmel már nem látható. DÖBRENTEI könyvátirat hasonmása mindenesetre határozottan mutatja ezt az ékezetet:

26. sor: Kirł. — Az *l* betűt metsző vonallal () a *Kirie eleifon*-t rövidítette a scriptor. Ezt az *l*-et E. ABÁFFY *l* betűvel (U+0142) adja vissza (*Kirł*), ami jó megoldás, ám én javaslom, hogy a betűkészletekben szintén megtalálható, a HB.-ben láthatóhoz jobban hasonlító alakú, ráadásul azzal azonos funkciójú, az *l* áthúzásával írott rövidítések visszaadására alkotott *ł*-et (U+A749) használjuk a *Kirł* *l*-jének a jelölésére.

27. sor: Seerelmef

— A Könyörgés első szavának (*Seerelmef*) nagybetűs iniciáléját nagyobb betűmérettel adom vissza.

— A *Seerelmef* mint a Könyörgés első szava az amúgy vörössel írott *S* kivételével vörössel át van húzva. Ennek funkciója (a vörössel írott kezdőbetűvel együtt) a díszítésen túl a tagolás és a kiemelés.

27. sor: bratým — Az ÓMOlv. és ennek nyomán BÁRCZI a HB. összes *y* betűjét *ý*-vel írta át, ebben a szóban: *bratým*. Az eredetiben egyértelműen látszik, hogy az *y*-ok fölött egy vonás található.

27. sor: uimagg^{omuc} — A HB. „leghíresebb” javítása. A szó utolsó két betűjének alápontozása a törlendő részt mutatja, a kisebb mérettel fölé írott négy betű pedig a törlés helyére beszúrandó betűket. A scriptor által leírni kívánt szó: *uimaggomuc*.

31. sor: ívtua — „A *v*-n levő vessző feltehetően az *i*-re volt szánva, csak elcsúszott” (E. ABÁFFY 1990: 125), azaz a scriptor által leírni kívánt szó valószínűleg: *ívtua*. Ezt RÉVAI is így gondolta, nála a szó ennek megfelelően *ívtua*-ként van átírva (1803: 40), így szerepel ZOLNAInál (1894: 62) és az ÓMOlv.-ben is (70), DÖBRENTEI viszont a *ívtua* betűzést adja meg (1838: 5).

31. sor: cuzicun — E. ABAFFY átiratában — bizonyára sajtóhiba okán — *z* betű szerepel ennek *z* paleográfiai változata helyett (*cuzicun*). Fotókon, fakszimilékben megtekintve az eredetét egyértelműen látszik, hogy a szövegben, mint mindenhol másutt, itt is *z* áll.

32. sor: clamate — E. ABAFFY átiratában *Clamate* szerepel. A szó kezdőbetűjének az ÓMOlv.-ban is látható kis *c*-vel történő lejegyzését az indokolja, hogy a *c* az előtte álló *bennetuc* utolsó betűjénél nem nagyobb méretű, továbbá nincs a nagybetűknél megszokott módon vörössel kiemelve, ami arra mutat, hogy a scriptor kisbetűt szándékozott írni. Ugyanígy látja TÖLTÉSSY is.

32. sor: clamate III. K. — A rövidítéssel leírt mondat (= *clamate ter. Kirie eleifon.*) vonallal áthúzott *K*-ját E. ABAFFY a *K* betűvel, azaz *K* + ún. kombinálható macron (U+0304) jelkapcsolattal írja, ami jó megoldás, azonban mivel a betűkészletekben létezik a HB.-ben láthatóval megegyező alakú és azzal azonos funkciójú áthúzott szárú *K* karakter (U+A740), ennek használatát javaslom.

4. A Halotti beszéd és könyörgés általam javasolt finomabb átírata a következő:

1 **L**atiatuc feyleym zumtuchel **Sermo sup sepulchrum.**
2 mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc. *Menýi* miloftben
3 teremteve eleve mív ífemucut adamut. ef odudda vola neki
4 paradífumut hazóá. *Ef* mend paradífumben uolov gimilcictul
5 munda neki elnie. *Heon* tilutoa vvt ig fa gimilce tvl. *Ge*
6 munda neki meret nū eneýc. ýfa kí nopun emdul oz gimilf
7 tvvl. halal nec halaláál holz. *Hadl*aua choltat teremteve íften
8 tvl. ge feledeve. *Engede* urdung íntetvīnec. ef evec oz tiluvt
9 gimilftvvl. ef oz gimilfben halalut evec. *Ef* oz gimilf nec vvl
10 keferuv uola vīze. hug turchucat míge zocoztia vola.
11 *Num* heon muga nec. ge mend vv foianec halalut evec.
12 *Horogu* vec íften. ef veteve vvt ez muncal vilagbele. ef levn
13 halal nec ef pucul nec feze. ef mend vv nemenec. *Kic* ozvc.
14 mív vogmuc. *Hug* ef tiv latiatuc szumtuchel. ífa ef num
15 ígg ember mulchotia ez vermut. ýfa mend ozchuz iarov
16 vogmuc. *Wimagguc* uromc íften kegímet ez lelic ert. hug
17 íorgofsun vv neki. ef kegígen. ef bulcassa mend vv bunet.
18 *Ef* vimagguc szen achfcín mariat. ef bovdu^eg michael archangelt.
19 ef mend angelcut. hug uimaggonoc erette. *Ef* uimagguc
20 szent peter urot. kīnec odut hotolm ovdonia. ef ketnie.
21 hug ovga mend vv bunet. *Ef* vimagguc mend szentucut.
22 hug legene^c neki feged uromc scine eleut. hug íften ív uí-
23 madfagucmīa bulcassa vv bunet. *Ef* zoboducha vvt urdung
24 ildetuitvl. ef pucul kínzotvīatvvl. ef vezesse vvt paradífu
25 nugulmabeli. ef oggun neki munhí uruzagbele utot. ef
26 mend íovben rezet. *Ef* keasslatuc uromchuz charmul. *Kírí.*
27 **S**erme^e ef bratým uimagguc^{omuc} ez scegin ember lílkí ert.
28 kítvv ez nopun ez homul vilag tímnucebelevl mente.
29 kīnec ez nopun testet tumetív. hug ur uvt kegílmehel
30 abraam. ýfaac. íacob. kebeleben helhezíe. hug bíršagnop
31 ívtua mend vv szentíí ef unutteí cuzícun íov
32 felevl íochtotnīa ílezíe vvt. *Ef* tiv bennetuc. clamate III. *K.*

5. A nyelvelmékek oktatási vagy ismeretterjesztő közreadása, de akár tudományos célú idézése szempontjából is többnyire elegendő a durvább átiratok használata. Ezek olvashatósága a nem szakemberek számára jobb, technikai kivitelezésük egyszerűbb, és tipográfiaiag nem ütnek el a környezetüktől. A HB. betűhű átiratának újabb közlései ezt a transliterálási megoldást alkalmazzák (pl. MADAS 2002, TERBE 2018: 78).

A HB. általam az alábbiakban közölt durvább átirta a következőkben tér el az előző oldalon látható finomabb átirtától:

— A HB. pont nélküli *i* betűit a mai magyar helyesírásban szokásos *i* betűkkel írom át.

— A HB. *z* betűit a mai magyar helyesírásban szokásos *z* betűkkel írom át.

— A HB. *f*(*l*)-eit a mai magyar helyesírásban szokásos *s* betűkkel írom át.

— A vörössel (ún. rubrummal) díszített mondatkezdő nagybetűket nem jelzem.

— A vörössel írott betűk színét nem jelzem.

— A nagybetűs iniciálék nagyobb betűméretét nem jelzem.

— A Halotti beszéd és a Könyörgés első szava az iniciálék kivételével vörössel át van húzva. Ezt a csak díszítő funkciójú kiemelést nem jelzem, viszont e szavak tagolást jelölő szerepét új bekezdésekkel adom vissza.

— A szöveg javításait kijavított formájukban írom.

— A rövidítéseket az elhagyott részeknek [ ]-ben való megadásával oldom fel.

— A HB. címének első szavában (*Sermo*) az *r* kiskapitális változatával szerepel, a durvább átiratban ezt a paleográfiai változatot nem jelzem.

— A scriptor által a sor végén kötőjellel elválasztott (*ui-madſagucmia*) és a nyilvánvaló véletlenségből külön írt (*Horogu vec*) szavakat egybeírom.

— A sorvégeket és a nagybetűk díszítése miatti látszólagos kikezdéseket nem jelzem. (A durvább átiratnak a finomabb felé való elmozdításával természetesen elképzelhető, hogy a sorokat egy vagy két virgulával válasszuk el, illetve hogy a könnyebb hivatkozás miatt zárójelben sorszámozzuk őket.)

— Az ékezetesnek látszó *í, ý, ý, ó, á* betűk mellékjeleit elhagyom. Ennek oka az, hogy a pont az *y* fölött vélhetően pusztán íráshagyományból öröklődik, semmilyen funkciója nincs, a vonás formájú „ékezetek” pedig nem a betűk részei, valószínűleg csak utólag kerültek bele a szövegbe, és elképzelésem szerint olvasáskönnyítő, -segítő funkciójuk volt.

6. Ezen előbbi pontban tett kijelentésem alátámasztásához szólnom kell még a HB. ékezeteinek (*í, ý, ý, á, ó*) problémájáról.

6.1. A HB.-ben a *ívtua* *v*-je kivételével (ami valójában minden bizonnyal *ívtua* akart lenni, csak a vesszőt tévesen az *i* helyett a következő betű fölé írta a scriptor) és az 1-1 *óá*-t és *áá*-t nem számítva csak *i* és *y* fölött találunk ékezetet,

rádásul a három *y* kivételével mindenhol vesszőt (3 *y* és 12 *i* betű). Ezeket az ékezeteket eddig pusztá paleográfiai sajátosságnak tekintették, amiket a szöveg átíratában akár el is lehet hagyni, „mivel biztosan nem a magánhangzók hosszúságát jelölik” (TERBE 2018: 78).¹¹ Ez ugyan igaz, a mellékjeleknek hosszúságjelölő szerepe valóban nincs, azonban számuk (19 vessző és 3 pont) túl nagy ahhoz, hogy véletlennek lehetne tekinteni használatukat, még ha ennek oka nem is világos.

Elhelyezkedésükről A magyar nyelvtörténet kézikönyve azt mondja, hogy „a mellékjel többször két magánhangzó közé esik” (TERBE 2018: 78), ez azonban tévedés, ilyenre a jó minőségű fotómásolaton egyetlen példát sem találtam, egyedül a gyengébb minőségű képeken látszik kevesebb a vonalakból, és ez keltetheti ezt az érzést. Valójában ezek a mellékjelek mindig a betűk fölött, mégpedig mindig magánhangzót jelölő betűk fölött találhatók. (Az egyetlen szokatlan eset a *vtua*, de még ha a *v* fölé szánta volna is az ismeretlen bejegyző — pl. épp a *v* betű vokálisjelölő funkcióját kiemelő —, akkor is magánhangzó jele fölé került.)

6.2. Szükségesnek látom a további vizsgálat szempontjából különválasztani a mellékjelek két fajtáját, ugyanis az érintett betűk fölötti vonásokkal szemben a három *y* fölötti pontot inkább tekinthetjük ékezetnek, azaz betű részének, mint nem. Amennyire a fotómásolatból ez megállapítható, a *y*-ok fölötti pontok ugyanazzal a tintával, ugyanakkor íródtak, mint az alattuk lévő betűk, és bár a 6. sorban olvasható *y/a* pontja világosabb, mint az öt hordozó *y*, de ez a szín látható további betűknél is, inkább csak a fakulás okozza az eltérést. Efféle ponttal írott *y*-ok a kódex más helyein is fölbukkanhatnak az egyébként a latin szövegben is ritka *y*-ok között, például az *Izsák* nevet megtaláljuk ugyanolyan formában leírva, mint a HB.-ben: (f.112v). Hasonlósága a HB. -jához vitathatatlan, ezért hajlok rá, hogy az *y*-ok fölé tett pontokat ékezetnek tekintsem, amiket egyféle betűformálási íráshagyomány miatt írtak ponttal.¹² Lásd még (f.116v), (f.119r), (f.137v).

6.3. Az *i*-k, *y*-ok, továbbá az *ó*a és az *á*a fölötti vonások azonban biztosan nem ékezetek, ezek nem a betűk részei, sőt elég határozottan állíthatóan nem is a szöveggel együtt kerültek a helyükre. Színük, erősségük feltűnően eltér az alapszövegtől, sokkal vékonyabbak, halványabbak, fakóbbak, helyenként rendkívül rosszul látszanak (némelyikük már talán teljesen el is tűnt): nyilvánvalóan nem ugyanazzal a tintával készültek. Továbbá az is igaz ezekre a jobbról balra lefelé lejtő (és valószínűleg így is írt) vonásokra, hogy funkciójukat nem ismerjük (TERBE 2018: 78). A rejtély megfejtését pusztán a HB. szövegtől nem

¹¹ Így gondolhatta ezt MÉSZÖLY GEDEON is, aki az egyébként az Ó-magyar olvasókönyvvel megegyező betűzésű átíratában nem jelölt egyetlen ékezetes betűt sem (MÉSZÖLY 1956: 112).

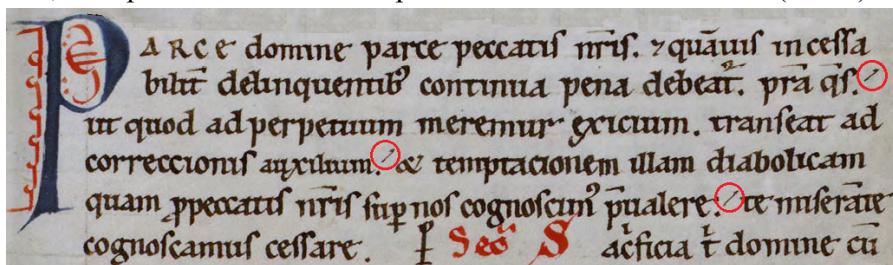
¹² Ebben természetesen tévedhetek is. Valószínűleg csak a kódex teljes átnézése, a mellékjelek és az alattuk írott szöveg tintájának összevetése vihet közelebb ennek végleges eldöntéséhez.

remélhetjük, hisz e vékony vonalak esetében nem egy a magyar nyelv lejegyzése során használt speciális jelről van szó, hanem olyanról, ami a kódex más helyein is rendre előfordul. A Pray-kódexben a HB.-en kívül is számos „ékezetes” betűt találunk, melyeknek mellékjelei bizonyíthatóan nem utalnak betűvel ki nem írt, de ejtendő hangokra (azaz például nem rövidítések), és még ha funkciójuk nem is teljesen világos, bizonyos ötleteink a latin szöveg alapján támadhatnak. Efféle halvány, vékony vonással jelölt betűket láthatunk például a következő szavakban: *diuínif* (diuinis, (f.114r), *mysterii*, *mysterii* (mysterii, f.114r), *infidiif* (insidiis, f.114r), *sacrificiif* (sacrificii, f.116r):

diuínif mysterii mysterii
infidiif sacrificiif

Ezek a vonások olyanok, mint a HB. ugyanígy elhelyezett tollvonásai: láthatóan később kerültek a helyükre, nem a szöveggel egyszerre. Jelentős részük feltűnően halványabb, más színű, vékonyabb, mint a betűk vagy mint a rövidítések vonásai. Egyetértve SZŐKE MELINDÁVAL, akinek itt is szeretném megköszönni a latin adatok kapcsán nyújtott minden segítségét, ezek az *i* betűk (különösen gyakran a párosan álló *u*-k) fölé helyezett vonások (én legalábbis más betű fölött hasonló „ékezeteket” nem találtam az átnézett lapokon) arra szolgálhattak, hogy az olvasást megkönnyítsék, az egymás mellett nehezen olvasható betűket elkülönítsék. (Például a *diuínif*-t ezek nélkül a vonalak nélkül könnyen lehetne akár *diuunif*-nak olvasni: **diuunif**.)

Amennyiben a betűk részét képező valódi ékezetekről lenne szó, akkor ezek a vonások minden betű fölött szerepelnének, legfeljebb figyelmetlenségből vagy tipográfiai okok miatt maradnának el. Mivel ez nem így van, feltehető, hogy a kódex használói közül valaki vagy valakik — akár a másolók számára segédletként, akár még inkább az olvasást megkönnyítendő — megjelölték a tévesztésre lehetőséget adó helyeket. Az *i* betűk esetében legalábbis ez a magyarázat eléggé elfogadhatónak tűnik. Az olvasáskönnyítő funkciót látszik alátámasztani, hogy a betűk fölöttiekhez hasonló vonások (tag)mondathatárokat jelző pontok fölött is állnak, mint például a következő képen általam bekarikázva látható (f.116r):

6.4. Az *i*-kkel ellentétben más a helyzet a *hazóá* és a *halaláál* szavak mellékjeles betűivel. Ezek ugyanis nem nehezen olvasható, nehezen elkülöníthető *i*-k,

hanem könnyen azonosítható *o* és *a*-k. Hogy mégis mi volt esetükben a vonalak kitételének oka, nem tudni, a kódex lapozgatása során nem találtam rá példát máshol, hogy ne *i* fölött állna a vonás. A kódex aprólékos, módszeres átnézése során talán erre is magyarázatot találnánk. A betűk fölötti vonalak olvasást segítő funkciójából kiindulva feltételezhetjük, hogy itt is fel kívánta hívni a figyelmet valamire a jelzéseket elhelyező kéz (akit a tinta színe alapján még azzal is „meggyanúsítok”, hogy ő írta a javítást a rosszul olvasható *e* fölé a 18. sor *ēf* szavában, és ő tette ki a három pontot a *umagguc* alá a Könyörgés első sorában, jelezve, hogy a megjelölt két betűt kell a szó fölé írt *omuc*-kal helyettesíteni).

Amit elég biztosan állíthatunk, hogy ékezethasználatra az *ó* és *á* betűk esetében sem gyanakodhatunk, ennek semmiféle írástörténeti oka nincs, a vesszők — akárcsak a HB. *i* és *y* betűi fölött — ezeknél sem jelölnek magánhangzóhosszúságot (TERBE 2018: 78). Ha azonban abból indulunk ki, hogy a HB. egyébként rendkívül következetes helyesírásában kétszer is párosával előforduló szabálytalanságot nem feltételezhetünk, akkor valamilyen magyarázatnak lennie kell ezekre a mellékjelekre is.

A. MOLNÁR FERENC azt veti fel a *halaláál* utolsó *l*-jének esetleges rövidítésre utaló áthúzása kapcsán (lásd a 44. oldalon), hogy talán „a két *a* felett lévő vonás valahogy összefügghet a β (*h*) hiányával, mert egy eset van még hasonló jelölésre, és abban ez a tény szintén föltehető (*hazóá*)” (2005a: 25). Amennyiben a betűk fölötti vonalak a két magánhangzó közé ki nem írt hiátustöltőre utalának — továbbfűzve A. MOLNÁR gondolatmenetét — a *halaláál* olvasata *hálaláál*/*hálaláál* lehetne,¹³ továbbá a *hazóá*-t is *házoá*/*házoá*-nak kellene

¹³ A nem illeszkedő toldalékú *hálaláál* olvasat lehetőségét valószínűleg akkor is el kellene vetnünk, ha kiderülne, hogy a *halaláál* utolsó *l*-je át van húzva, és ez az *l* a *vel*-t rövidíti. Mert természetesen eléggé valószínű, hogy agglutinációval keletkezett testes határozóragként a *-val*, *-vel*, mint ezt a *vele* névmási határozószó és az egyes nyelvjárásokban előforduló nem illeszkedő *-vel* formák (*hamuve*, *hamuvēg*: IMRE 1971: 316) mutatják, eredetileg egyalakú és palatális hangrendű volt. Az is tény, hogy a HB. további *-vEl* ragjaiból (*zumtuchel*, *fzumtuchel*, *kegilmehel*) nem kapunk az illeszkedés meglétét illetően bizonyítékot. Sőt azt sem feledhetjük, hogy a HB. szintén névutói eredetű, ma már illeszkedő toldalékainak többségéről nem dönthető el biztosan, hogy illeszkedtek-e már a HB.-ben, hiszen az illeszkedőnek látszó toldalékok esetében a szótó hangrendje miatt nem bizonyítható az illeszkedés (*gimilcictul*, *iften tvl*; *ozchuz*, *uromchuz*, *lilka ert*; *umnucebelevl*), a rag etimológiai hangrendjétől eltérő hangrendű töveket toldalékolva pedig vagy nem illeszkedő alakokat találunk (*milofiben*, *paradifumben*; *nugulmabeli*, *uruzagbele*, *vilagbele*; *halalnec*, *muga nec*, *foianec*, *halalnec*, *puculnec*), vagy a helyesírás miatt nem dönthető el, hogy illeszkedik-e a rag (*kinzotvatvvl*). Ilyen módon épp az írásában több furcsaságot (ékezetes betűk, áthúzott *l*) is mutató *halaláál* az egyetlen biztos példa a HB.-ben egy névutói eredetű toldalék illeszkedésére. Ha ezt kizárnánk a bizonyítékok sorából, akkor semmi sem mutatná, hogy az agglutinációval keletkezett testes határozóragok ekkor már illeszkedhettek. A *halaláál* nem illeszkedő *hálaláál* olvasatának lehetőségéről azonban természetesen nem beszélhetünk, hiszen a *halaláál* szó második *á* betűje elég egyértelműen veláris hangrendű toldalékra mutat, ráadásul a többi korai kis szövegelemekben mindenhol van adat a *-vEl* illeszkedésére, pl. ÓMS. *buol*, *fyaal*, *kynaal*, *ualallal*, *halallal*, *firolmol*.

olvasnunk. A. MOLNÁR ezt a lábjegyzetben megemlített ötletét olvasatában nem érvényesíti (2005a: 23), és máshol sem tér ki rá — mi sem tekinthetjük egyelőre többnek meg nem cáfolt lehetőségénél.

További megoldási javaslat a *hazóá*- és a *halaláál*-beli „ékezetek” rejtélyére MELICH JÁNOSnál került elő, ráadásul éppen az e szavakban olvasandó hiátustöltő *v* tárgyalása során. MELICH azt írja, hogy „a *hazoa* szóban [...] az *-oa* feletti két vonás azt jelenti, hogy a két betű két szótagnak olvasandó” (1903: 414). Eszerint a betű fölötti vonásoknak az *óá* és az *áá* esetében is olyasmi szerepet tulajdoníthatunk, mint az *i*-knél és az *y*-oknál. MELICH magyarázata a funkcióbeli egyezés miatt számomra elfogadhatóbbnak tűnik, ezért úgy gondolom, hogy a *hazóá* és a *halaláál* szavakban a két-két vonás nem a hiátustöltő mássalhangzók ki nem írásával függ össze, hanem itt is az olvasást segítő szerepe van.

7. A Halotti beszéd és könyörgés általam javasolt durvább átírata a következő:

Sermo sup[er] sepulchrum.

Latiatuc feylem zumtuchel mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc. Menyi milostben terumteve eleve miv isemucut adamut. es odutta vola neki paradisumut hazoa. Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie. Heon tilutoa vvt ig fa gimilce tvl. Ge munda neki meret nu[m] eneyc. ysa ki nopun emdul oz gimils tvvl. halalnec halalaal Holz. Hadlaua choltat terumteve isten tvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinec. es evec oz tiluvt gimilstvvl. es oz gimilsben halalut evec. Es oz gimilsnec vvl keseruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola. Num heon muga nec. ge mend vv foianec halalut evec. Horoguvec isten. es veteve vvt ez muncas vilagbele. es levn halalnec es puculnec feze. es mend vv nemenec. Kic ozvc. miv vogmuc. Hug es tiv latiatuc szumtuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ozchuz iarov vogmuc. Wimagguc uromc isten kegilmel ez lelic ert. hug iorgossun vv neki. es kegiggen. es bulscassa mend vv bunet. Es vimagguc szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Es uimagguc szent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. es ketnie. hug ovga mend vv bunet. Es vimagguc mend szentucut. hug legenece neki seged uromc scine eleut. hug isten iv uimadsagucmia bulsassa vv bunet. Es zoboducha vvt urdung ildetuitvvl. es pucul kinzotviatvvl. es vezesse vvt paradisu[m] nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet. Es keassatuc uromchuz charmul. Kir[ie eleison].

Scerelmes bratym uimaggomuc ez scegin ember lilki ert. kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente. kinec ez nopun testet tumetivc. hug ur uvt kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezic. hug birsagnop ivtua mend vv szentii es unutteii cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie vvt. Es tiv bennetuc. clamate [ter]. K[irie eleison].

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1990. Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86: 124–127.
- BALÁZS GYÖRGY 1990. *Magyarok. Egy európai nemzet születése*. SZELÉNYI KÁROLY fotóival. Budapest, Kossuth Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA. Nyelvészeti Tanulmányok 24. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CAPPELLI, ADRIANO 1928. *Lexicon Abbrivaturarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen wie sie in Urkunden und Handschriften besonders des Mittelalters gebräuchlich sind, dargestellt in über 14000 Holzschnittzeichen*. Második javított kiadás. Leipzig, Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber.
- CAPPELLI, ADRIANO 1982. *The elements of abbreviation in medieval Latin paleography*. Lawrence, University of Kansas Libraries.
- DÖBRENTAI GÁBOR 1838. *Régi magyar nyelvemlékek. Első kötet. 1. Temetési beszéd és könyörgés. 2. Ó testamentomi néhány könyv*. Buda, Magyar Tudós Társaság.
- HORVÁTH IVÁN 2015. *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Nyelvészeti Tanulmányok 2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS 2018. Megjegyzések a Halotti beszéd *u* és *v* betűinek hangértékéről. *Magyar Nyelvjárások* 56: 57–74.
- KOLLER, JOSEPHI [JÓZSEF] 1782. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. 1. Psonii, Joannis Michaelis Landerer*.
- MADAS EDIT 2002. *Halotti beszéd. Die Grabrede*. A bevezetőt írta és a szövegeket gondozta MADAS EDIT. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- MADAS EDIT 2007. A szóbeliség és írásbeliség határán. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk., *A magyar irodalom története 1*. Szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ–ORLOVSZKY GÉZA. Budapest, Gondolat Kiadó. 59–70.
- MADAS EDIT 2009a. Pray-kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 220–221.
- MADAS EDIT 2009b. Halotti Beszéd és Könyörgés In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 222–223.
- MELICH JÁNOS 1903. Tilutoa, mundoa. *Magyar Nyelvőr* 32: 409–414.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- A. MOLNÁR FERENC 1986. *Feze*. A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2. *Magyar Nyelv* 82: 169–190.

- A. MOLNÁR FERENC 1987. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. *Magyar Nyelvőr* 111: 158–161.
- A. MOLNÁR FERENC 2001. A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése. *Magyar Nyelvőr* 125: 374–377.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. A Halotti beszéd és könyörgés olvasata és értelmezése. In: A. MOLNÁR FERENC–M. NAGY ILONA szerk., *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 35–53.
- A. MOLNÁR FERENC 2005a. A Halotti beszéd és könyörgés olvasata, értelmezése és magyarázata. In: A. MOLNÁR FERENC, *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázat, frazeológia*. ΑΓΑΘΑ XVII. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Klasszika-filológiai Tanszék. 11–67.
- A. MOLNÁR FERENC 2005b. A Halotti Beszéd és Könyörgésről. *Nyelvünk és Kultúránk* 35/141–142 (2005/5–6): 62–67.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- ÓMOLV. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Tudományos Gyűjtemény 30. Összeállította JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ. Pécs, Danubia, 1929.
- PAIS DEZSŐ 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–162.
- PAPP LAJOS 1991. A magyar nyelvemlékkiadás szemléleti változásai. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 509–515.
- RÉVAI, NIKOLAUS [MIKLÓS] 1803. *Antiquitates literatvrae Hvngaricae. Volvmen I. Qvod complectitvr dvas allocvtiones fvnfbres, genvinae veteri pronvnciationi restitvtas, et commentario grammatico ilhvstratas. Monvmentvm, inter manvscripta Hvn garica, qvae scivntvr, omnivm vetvtissimvm*. Pestini, Typis Mathiae Trattner. Magyar fordítása: RÉVAI MIKLÓS 2014. *Magyar irodalmi régiségek. Antiquitates literaturae Hungaricae*. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Országos Széchényi Könyvtár.
- SAJNOVICS, JOANNIS [JÁNOS] 1770 [1771]. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapporum Idem Esse*. Regiae Scientiarum Societati Danicae Praelecta, Et Typis Excusa Hafniae Anno 1770 Recusa. Tynnaviae. Magyar fordítása (benne a HB.-re vonatkozó egyes részek faksimileként közölve): SAJNOVICS JÁNOS 1994. *Demonstratio*. A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Szerkesztette SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest, ELTE.
- SZABÓ DÉNES 1942. A kódexkiadások kérdéséhez. *Magyarságtudomány* 1: 450–451.
- SZABÓ DÉNES 1948. Jegyzetek hasonmás kiadásban megjelent nyelvemlékek paleográfai hű közzétételének módjához. *Magyar Nyelv* 44: 128–132.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. *Magyar Nyelv* 22: 157–170, 229–260.

- TERBE ERIKA 2018. A nyelvemlékek. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 52–82.
- TILLOTSON, DIANNE 2007. *The History of w. Medieval Writing*.
URL: <http://medievalwriting.50megs.com/scripts/letters/historyw.htm>. (2018. október 29.).
- TÖLTÉSSY ZOLTÁN szerk. 2007. *A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közlései. Szövegek betűhű átírásban és értelmezések 1770–1849*. Összegejtötte, szerkesztette és az utószót írta TÖLTÉSSY ZOLTÁN. Boldva–Miskolc, Miskolci Egyetem.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1984. A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez. *Magyar Nyelv* 80: 329–330.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

The Paleography and Letter-Perfect Transcripts of the *Halotti beszéd*

In my paper I publish two transcripts with commentaries, faithful to the original spelling of the *Halotti beszéd és könyörgés* [Funeral Sermon and Prayer]: a finer and a rougher transcript. The finer transcript denotes all features of the text, even those that may be of less importance, including, for example, the color of the letters, their decorations, their form (of merely paleographical interest), the manners of corrections, line breaking, etc. The rougher transcript may be used for educational or informative purposes, or in those scholarly works that do not focus on the orthography of the linguistic record. The paper examines the comma-like accents of the letters *í, ý, á, ó*, found in the text, regarding which I conclude that they were probably added later, and that their main function was to facilitate reading.

Keywords: Halotti beszéd és Könyörgés [Funeral Sermon and Prayer], Pray-kódex [Pray Codex], paleography, letter-perfect transcript, finer transcript, rougher transcript